

K. Horváth Zsolt

Az intellektuális vákuumtól a felemás professzionalizációig

A „tudósszerepek” alakulása a rendszerváltás után¹

BEVEZETÉS

Jelen írás tárgya – azaz a gazdasági-politikai rendszerváltás erőterében (újra)-formálódó társadalomtudósi identitás – véleményem szerint két nagyobb probléma fókuszpontjában helyezkedik el: egyfelől a társadalomtudományok átalakulás utáni helyét kereső vizsgálatokéban, másfelől a rendszerváltást értelmező felfogásokéban. Első látásra tehát olybá tűnhet: a téma jól feldolgozott, ám ha alaposabban görcső alá vesszük e kérdéskört, akkor azt láthatjuk, hogy amíg a politikai-gazdasági rendszerváltás publicisztikai, tárcajellegű tárgyalása igen bőséges (napilapok, hetilapok, televíziós interjúk), addig társadalomtudományos igényű megközelítése, vizsgálata erősen foghíjas és különösen egyoldalú. Ráadásul a két eltérő megközelítés rossz sémái, sajnálatos módon, egymás malmára hajtották a vizet. Egyrészt a közbeszédben, különösen az 1990-es évek első felében eluralkodott a rendszerváltást „elnyomorodásként”, „kiárusításként”, „kudarcként” percipiáló beállítódás, másrészt a szociológiai vizsgálatok tetemes hányada is kizárólag a vagyoni és státuszviszonyok megváltozásával, a társadalmi helyzet és szerepek (töbnyire kedvezőtlen) átrendeződésével foglalatoskodott, *kiszolgálva* ezzel a társadalmi-politikai közbeszéd igényeit. Persze nem azt akarom ezzel sugallni, hogy a társadalomtudomány szolgáltató funkciója kiszolgálóvá vált (erről még különben is szót ejtünk), csak azt, hogy nem alakult ki a rendszerváltás több léptékű, a makro- és a mikroszintet együtt kezelő, az átalakulás történetiségével is számoló, a társadalmi értékek és beállítódások nagyfokú átrendeződését szem előtt tartó vizsgálat.² Tömörebben úgy is fogalmazhatnánk: bár sokat beszélünk a rendszerváltásról, a primer és szubjektív reflexión túl nagyon hiányzik a módszeres kérdésfeltevésre épülő alapkutatás.

Persze nem áltathatom olvasómat azzal, hogy e rövid kis írás keretein belül választ kaphatna mindarra, amit fentebb kritika tárgyává tettem; csak annyit ígérhetek, hogy egy más léptékű vizsgálat keretében megkísérlek kérdéseket feltenni és (talán) válaszokat keresni két alapkérdésre: hogyan reagáltak a társadalomtudósok a demokratikus intézményrendszer kiépülésére, s az ennek nyomában járó intézmé-

¹ Ez a szöveg a *Társadalomtudományok Magyarországon, 1990–2001* című konferenciasorozat 2002. április 3-i ülésén elhangzott előadás szerkesztett, bővített változata. Köszönöm mindenekelőtt a kerekasztal-beszélgetés meghívottjainak – Kövér Györgynek, Pikó Bettinának és Somlai Péternek – a reflexióit, valamint a vita hozzászólóinak kritikáit, megjegyzéseit. Az ülés teljes anyaga megjelent: *A társadalomtudományok Magyarországon, 1990–2001: Tudós szerepek és megnyilvánulások*. Budapest, Atelier Francia–Magyar Társadalomtudományi Központ, Working Paper Series No. 5, 2002. Ezúton is szeretném mindazok segítségét megköszönni, akik cikkeikkel, szempontokkal, ötletekkel segítettek e dolgozat megszületését.

² Persze ez is csak részben igaz, hisz a társadalomlélektan oldaláról érkeztek tudományos elemzések, lásd pl. Pataki 1993; 2000, valamint Erős 1994, 211. skk.

nyí változásokra, illetve mennyiben alakult át a piacgazdaság megjelenésével saját korábbi (mondjuk az 1980-as években konstruált) önmeghatározásuk?

A két nagy kérdés árnyékában nem az intézményi, a pénzügyi, a szerkezeti kérdésekre összpontosítok, azaz a látható világra, mert ezt előttem már többen megtették az e helyütt is közölt előadásokban, hanem a rendszerváltásnak a társadalomtudományokra gyakorolt hatását a társadalomtudósok történeteiben, beállítódásain keresztül szeretném bemutatni, vagyis a kevésbé láthatóra fókuszálok. Más szavakkal: nem a társadalomtudományok és ezen belül a különböző diszciplínák átalakulása érdekel,³ hanem a tudós szerepeinek, önkonstruktívainak megváltozása, illetve az a folyamat, amely erre ösztönözte.⁴ A dolgozat interjúinak egy része olyan társadalomtudósokkal készült, akik a nyolcvanas években, vagyis a késő kádári szocializmusban is működtek s most is aktív tudósok, a másik oldalt – a horizont pluralitását szem előtt tartva – olyan fiatal, most pályakezdő kutatók képviselik, akiknek van rálátásuk tanáraik narrációira, továbbá a generációs különállásból (is) következően más értelmezést adtak voltaképpen *ugyanannak* a történetnek.⁵ Röviden: az a *reprezentáció* áll e kutatás fókuszpontjában, melyet a társadalomtudós utólag magáról és kollégáiról, azaz saját tudós szerepéről előállított.

Tevékenységük megváltozása, szellemi hevületük irányának módosulása során hogyan válaszoltak a társadalomtudósok az 1989–1990-es évek gyökeres fordulatára? Hogyan választhatók szét e tendenciák, s az egyéni választások tükrében milyen individuális vagy társas készítmény munkált? Milyen típusú új értelmiség, új elit rekrutálódik azáltal, hogy a közéleti szerepvállalás megnövekedésével, kiváltképpen a kilencvenes évtized elején, a társadalomtudós – ezúttal a képviselt diszciplínától függetlenül – a széles, „pozitív társadalmi nyilvánosság”⁶ elé lépett? E kérdések, de különösen az értelmiség és a nyilvánosság kérdésének firtatásához át kell tekintenünk röviden azokat a pozíciókat, szerepeket, amelyeket a társadalomtudós mint értelmiségi a rendszerváltás előtt megjelenített. Ez már csak azért is elengedhetetlen, mert részben a történeti perspektívába helyezés teszi lehetővé annak megválaszolását, hogy a társadalomtudományban tevékenykedő értelmiségi szereplők (vagy legalábbis egy tetemes részük) miért érezték az átalakulás során szinte megkerülhetetlennek a *nyilvánosságban mint kommunikációs eseménysorozatban* való megjelenésüket.⁷

3 Ez talán némileg kevésbé *terra incognita*, mint az én kérdésfeltevésésem, hiszen a *Replika* folyóirat több számában is külön blokkot szentelt e kérdéskörnek. Ezt firtatta a Magyar Szociológiai Társaság 1991. júniusi *Hungary in the World* című konferenciája, s ebből „nőtt ki” számos tanulmány, illetve a kettő együttműködéséből született a „Colonization or Partnership? Eastern Europe and Western Social Sciences” című különszám (Replika, Special Issue 1996). Ennek folyománya a magyar nyelvű „A tudomány gyarmatosítása?” (Replika, 1998. 33/34), melyre még a rákövetkező évben is érkeztek reflexiók (lásd *Replika*, 1999. 36, 147–154.). E tudományszociológiai vállalkozás főbb tanulmányai a következők voltak: Csepeli–Wessely 1992; Lengyel 1996; Kuczsi 1996; Hadas 1998; Csepeli–Örkény–Scheppelle 1998. Mivel ez utóbbi cikk állításai nagy visszhangot kavartak, lásd uo. Andorka 1998; Kusá 1998; és Lemon–Altschuler 1998 hozzászólását. Ilyen mélységben, mint a szociológia, más magyar társadalomtudományi diszciplínák nem voltak képesek szembenézni múltjukkal és a jövő perspektíváival, többnyire egyéni kísérletek történtek a számvetésre, lásd Szabó 1992; Farkas 2000.

4 Lásd Örkény 1994.

5 Az alábbi kutatókkal, tanárokkal készítettem interjút: Benda Gyula (ELTE BTK), Fejős Zoltán (Néprajzi Múzeum), Frazon Zsófia (PTE BTK), Havasréti József (PTE BTK), Klaniczay Gábor (Collegium Budapest – CEU – ELTE BTK), Kovács Éva (Teleki László Intézet), Tóth G. Péter (Laczkó Dezső Múzeum). A felvételnél a következő paraméterekkel igyekeztem számolni: életkor, nem, diszciplína, tartózkodási hely. Ezúton is szeretném kifejezni köszönetemet mindnyájuknak, hogy időt szakítottak az interjúra.

6 E fogalomra lásd Cottureau 1992.

7 A nyilvánosság fogalmára és strukturális átalakulására lásd Heller–Rényi 1997; Heller–Némedi–Rényi 1990.

„LÁPON NŐ A LEGSZEBB LÓTUSZ”? TUDOMÁNY ÉS NYILVÁNOSSÁG VISZONYA A RENDSZERVÁLTÁS ELŐTT

A mai közbeszédben – politikai beállítódástól nem teljesen függetlenül – terjed az a nézet, mely a kádári, s kivált a késő kádári rendszert egyneműnek tekinti az 1956-os forradalmat megelőző politikai rezsimmel. Nem kell azonban túl mélyre hatolnia egy elemzésnek ahhoz, hogy – a kézenfekvő ellenérveken túl – a különbözőségeket felmutassa, nem vitatva egyúttal azt sem, hogy Kádár szocializmusa, „puha diktatúrája” is diktatúra volt.⁸ Messze nem minősülhet tehát apológiának az a vizsgálat, mely a Kádár-kori nyilvánosság sokrétű fogalmát kezdi feltárni, differenciálni a társadalomtudományok viszonylatában is. „Tapasztalati tény – írja Kuczai Tibor –, hogy Magyarországon a nyilvánosság a rendszerváltás közben-után teljes fegyverzettel lépett elő. Olyan magától értetődően, evidenciaként kezdett el működni, mintha addig is létezett volna.”⁹ Kuczai elemzésében meggyőzően érvel amellett, hogy a hatvanas évektől fokozatosan, apró lépésekben kezd el kialakulni egy, az akkori társadalmi történések tárgyalására alkalmas értelmiségi, társadalomtudományos, ezen belül eminensen szociológiai köznyelv.¹⁰ Ez azért nagyon fontos mozzanat számunkra, mert a társadalmi nyilvánosságban ahhoz, hogy egy problémát releváns módon lehessen előadni és értelmezni, egyfelől már nem elég a magánélet szférájában, elszigetelt módon létező, kevés közös kódot tartalmazó és ezért félreértésekre okot adó „archaikus magánnyelv”, másfelől természeténél fogva alkalmatlan erre a hivatalos nyilvánosságot uraló ideológia.¹¹ Kuczai is arra mutat rá, hogy az így alternatívaként jelentkező értelmiségi köznyelv *ab ovo* nem törekedett a domináns ideológia kijelentéseinek cáfolatára, hanem a tapasztalati valóságra támaszkodva s az adott körülmények között lehetséges, fabrikált intellektuális-szaktudományos eszközkészlettel, nyelvvel saját szövegvilágot hozott létre, amely a hivatalos értelmezés *ellendiskursusává* vált. A hetvenes évek szociológiája – eltekintve most egyenetlen teljesítményétől – a szaktudományon belül hozott létre tehát egyfajta nyilvánosságot, egy olyan alternatív értelmezését a kornak, mely több is, kevesebb is volt, mint tudomány.¹²

Kevesebb azért, mert – s itt Kuczai Tibor a *Valóság* című folyóirat vonatkozó évfolyamainak áttekintésére támaszkodom – a „szociológia” címszó alatt megjelent közlemények olykor valóban köszönőviszonyban sem voltak a diszciplínával, ám az akkoriban jelentkező közbeszédnek, ahhoz, hogy érvényes diskurzusként jelenjen meg a nyilvánosság előtt, szüksége volt a szociológia mint szaktudomány *legitimitására*. E szövegeket tehát elsősorban nem szociológiai irodalomként kell olvasnunk, hanem a kor jellegzetes termékeiként: forrásként az időszak nyelvének és témáinak rekonstruálásához. Ugyanakkor e tárgyalt közlemények a hatvanas évektől lépésről lépésre megteremtették az ideológia világában ismeretlen „valóság” feltérképezését és értelmezését. Így a magyarországi tudomány, a tudományos diskurzus – kivéve

⁸ Nem tárgyalhatom itt bővebben a múlt politikai fölhasználásának eltérő módozatait; lásd K. Horváth 2003.

⁹ Kuczai 1992, 11.

¹⁰ Kuczai 1992, 63.

¹¹ Vö. Bourdieu–Boltanski 1976, 55.

¹² Kuczai 1992, 16. sk. Másfelől azt is meg kell jegyeznünk, hogy a szociológiának – vagy általánosabban bármely társadalomtudománynak – nem is nagyon volt (van) arra lehetősége, hogy a domináns ideológia állításait cáfolja. Szabó Márton arra mutat rá, hogy a két diskurzus sem funkcionálisan, sem a külső valósággal fenntartott viszonyában nem egynemű, így tényekkel aligha lehet ideológiai kijelentéseket meggyőzően, a szélesebb nyilvánosság előtt cáfolni. Az ideológia ellenszere az ellenideológia és nem a (tudományos) tény. Lásd Szabó 1998.

talán a filozófiát¹³ – funkciójában messze meghaladta a nyugati akadémiai életben bevett „tudomány” fogalmát. Másképpen fogalmazva, ez a fajta tudományos beszéd-mód a társadalmi nyilvánosság hiányával jelentkező intellektuális vákuumhelyzetből kelt életre, s ez, a hivatalos nyilvánosságban elhallgatott „valóságról” való, társadalomtudományos igénnyel fellépő beszédmód egyúttal etikai megalapozottságú citoyen-tudatot is adott művelőinek. „Olyan, politikailag elkötelezett tudományos irodalom volt ez – írja Tamás Gáspár Miklós tanulmánykötetéről értekezve Kovács Gábor –, amely a nyilvánosság kereteit próbálta meg tágítani, miközben a szó akadémiai értelmében nem volt professzionális, már csak azért sem, mivel nem csupán a szakközönségnek, hanem – (...) a szó XVIII. századi értelmében – [a] művelt, érdeklődő publikumnak szánták.”¹⁴

Nem kívánom ezzel kizárólagos érvennyel azt állítani, hogy az értelmiségi tudós, tehát a nyilvánosságban tevékeny szerepet vállaló, a francia értelemben vett „cité”-ben mozgolódó „magyar értelmiségi” ideáltípusa ezekben az években született meg és erre az egyetlen okra vezethető vissza, de úgy vélem, e tényező mégis egyfajta kulcsot ad a kezünkbe e jelenség értelmezéséhez. Kuczai Tibor fejtegetéseit talán azzal egészíthetnénk ki, árnyalhatnánk tovább, hogy ez a „citoyen-funkció” – azaz előbb vagyok *értelmiségi*, s csak utóbb *szakember* – nemcsak a szociológiára, sőt még csak nem is kizárólag a társadalomtudományra érvényes,¹⁵ hanem megszorításokkal a művészetek s kivált a dokumentumfilmmezőre is kiterjeszhető.¹⁶ A filmrendező Bódy Gábor egy, a mozgóképpel megújítását sürgető cikkében épp némi sajnálkozással beszél arról, hogy sokan „a szociológia és egy új típusú dokumentarizmus felé fordultak, amelynek közvetlen társadalmi hatékonyságában reménykedtek”¹⁷. A hatvanas–hetvenes évek dokumentumfilm tevékenysége rendszerint olyan, a jelenkortörténet vagy a szociológia által elhanyagolt kérdések megválaszolására tett kísérletet, melyekre egyébként nem nagyon volt lehetőség; funkciója – a szó köznapi értelmében – „valóságfeltáró” volt.¹⁸ Az ebben a formában és ebben az időben kialakuló, majd fokozatosan kanonizálódó értelmiségi citoyen-tudat vált a rendszerváltás után bizonyos értelemben feleslegessé, pontosabban rosszul főfogott, hamis tudattá. Többen – még a dokumentumfilm példájánál maradva egy ideig – úgy fogalmaztak: „Minek a dokumentumfilm, ha már mindent el lehet mondani?”; „Mit ér akkor a múlt »valóságának« megmutatása, ha annak bizonyítása már nem harci kérdés?”¹⁹ Úgy vélem, e kérdéseknek ebben a formában való feltevése nem legitím, pontosabban

13 Az 1973-as filozófusper után a társadalomtudományok egyes képviselői talán még kaján meglepedettséggel is fogadták azt a tényt, hogy a „tudományos szocializmussal” empirikus munkájuk során valószínűleg kevésbé kell majd számolniuk ezután. Ez még talán akkor is igaz, ha másfelől az eltávolított filozófusokkal személyükben szimpatizáltak és/vagy a módszert mélyszélesen helytelenítették. Ezt támasztja alá Bence György, Kelemen János és Papp Zsolt 1990-es visszaemlékezése. Lásd „Kiűzetés a marxizmusból”, 6.

14 Kovács G. 2001. A recenszens olvasatában ez a szerep, „ez a sajtóságot helyezett, ami a szamizdat életetője volt, ma már történelem” (43. o.), bár úgy tűnik, Tamás Gáspár Miklós számára még mindig rokonszenves. Béndek Péter is kétféleképpen – a megváltozott körülmények közötti – relevanciáját, lásd Béndek 1999. A szociológus Dessewffy Tibor, mint egy későbbi generáció tagja, a szaktudós közéleti szerepét – utalva ezzel Hankiss Elemér főfogására – „kényszerpályaként” értelmezi, lásd Zsidai 2002.

15 Ilyen belső, noha intímabb nyilvánosságként is felfogható az egyszer személyesen is szemrevételezett, kb. kétezer lapra rúgó *A Napló* is, mely 1977 és 1982 között tudósok és művészek kollektív munkája nyomán jött létre. Lásd Barna 1990; továbbá Csizmadia 1995, I. köt., 116–117.

16 A baráti vagy intim alapon működő értelmiségi kapcsolatokra mint nyilvánosság-zárványokra lásd Havasréti 2000, különösen 50–51.

17 Bódy 1996, 266.

18 A dokumentumfilm és a nyilvánosság viszonyaira (a holocaust példáján) lásd K. Horváth 2001, különösen 52–53.

19 Vö. Losonczy 1993.

rendkívül esendő: sokkal inkább azt a viszonyrendszert kellett volna, kellene megvizsgálni, újradefiniálni, újrakonstruálni, amely – visszatérve ezzel témánkhoz – a társadalomtudós, a nyilvánosság és saját szakmája között fennáll.

Ma olvasva, úgy tűnik, részben igaza volt Haraszti Miklós szubjektív hangú, a nyolcvanas évek elején írt eszéjének: a kimondhatóság határainak feszegetése, a sziklafal peremén való egyensúlyozás kiváltja, kiválthatja a mindenkori hatalom „figyelmét”. A figyelem, a beavatkozás azonban megbecsülés is, noha meglehetősen szeszélyes, esendő megbecsülés. „Aki belehallgatna egy csevegésbe valamelyik alkotóházban – írja Haraszti –, meglepődnek, milyen elégedetten mesélik egymásnak a művészek megrövidítetteiket.”²⁰ Bár ma még nem tudható, nem látható át bizonyossággal, hogy milyen mélységű és intenzitású „megbecsülést” jelentett – Mérei Ferenc szavával – a „Krampusznak”, azaz a magyar belügynek e társadalomtudós értelmiségre fordított figyelme, annyit azonban megkockáztathatunk, hogy a formálódó társadalomtudományos nyilvánosságban *jelen lenni és állást foglalni* több volt, többet ért egy pusztán tudományos publikációnál: szimbolikus cselekedet volt, önmagán túlmutató aktus.²¹ A belső, etikai alapozású citoyen-tudat az egyik oldalról, a kitüntetetségi, a „figyelem” szubverzív felkeltése és kiérdemlése a másik oldalról – e kettős hatás a magyar társadalomtudós értelmiség igen speciális összetételét eredményezte. Nem kívánom rövidre zárni e kérdést (alapkutatások híján nem is lehet), annyit azonban előre bocsáthatok, hogy az interjúalanyaim többsége által a kilencvenes évekre tett, a társadalomtudomány és a tudós „pozícióvesztéseként” érzékelt folyamat egyik eredője talán itt keresendő (igaz, volt két kivétel is). Az a korábbi kitüntetett figyelem, amely a társadalomtudós értelmiséginek a társadalmi nyilvánosságban tett megnyilatkozásait kísérte, mára mondhatni tökéletesen megszűnt, ám – véleményem szerint – erősen kérdéses az, hogy a társadalomtudomány „rejtett beszédként” való funkciójának megszűnése valóban pozícióvesztés-e. Itt ugyanis nincsenek normál értékek, nincs „a” tudománynak normál állapota, azaz az értékek (ráadásul retrospektív) tételezése nem lehet kontextusfüggetlen entitás; ennek megítélése sokkal inkább az egyéni beállítódás eredménye, azaz *értékítélet*, s nem egy analitikusan vizsgált állapot rögzítése.²²

E tétel modellezéséhez egy kitűnő történész rendkívül nagy hatású művét hívom segítségül: Szűcs Jenő *Vázlat Európa három történelmi régiójáról* című, először szamizdatban (*Bibó-émlékkönyv*), majd a *Történelmi Szemlében* mint tudományos szakfolyóiratban megjelent tanulmányáról van szó, amely később könyv alakban, sőt több idegen nyelven is napvilágot látott.²³ (A francia kiadás egyenesen Fernand Braudel előszavával került a könyvesboltokba.) Ez a közismert tanulmány – megítélésem szerint – jól jellemzi azt a sajátságos helyzetet, hogy a honi tudomány egyszerre több is, kevesebb is volt a nyugat-európai demokratikus országok tudományánál. Mai szemmel nem lehet nem észrevenni a *Vázlat* politikumát: egy, a Szovjetunió szorításában élő kis, nyugati tradíciókkal bíró kultúra a Nyugat felé fordulását hangsúlyozza a „Közép-Kelet-Európa” definícióval. Túl azon, hogy a román értelmiség kedvelt esszélapjában, a *Plaicu Boiban* mennyit élcelődnek manapság e megállapításokon,²⁴ túl a

²⁰ Haraszti 1991, 11. Az esszé korabeli, alapos kritikájához lásd Petri 1992; Klaniczay 1992; illetve a rendszerváltás utáni „olvasatához” Agárdi 1992.

²¹ Adalékuul szolgálhat Szilágyi 1999.

²² Észrevehető ez a köztes beállítódás Hankiss Elemér egyik interjújában (V. Bálint 2002).

²³ Magam az alábbi kiadást használtam: Szűcs 1983.

²⁴ Például Plesu 2001. (Az írás eredetije a *Plaicu Boiban* jelent meg.)

kitűnő román történész, Sorin Antohi bíráló megjegyzésein,²⁵ hadd idézzem ehelyütt egy kitűnő francia bizantinológusnő, Evelyne Patlagean néhány megállapítását:

„Szűcs könyve világosan magán viseli annak a helyzetnek a bélyegét, amelyben létrejött. A történetírói szándék és a kifejtés egyértelmű nyugati irányultságát ebben a kontextusban kell szemlélni. Az esszé vezérmotívuma az akkor szovjet uralom alatt álló közép-európai országok – köztük Magyarország – emancipálódása, az általuk vindikált szabadságjogok. (...) Végezetül elmondható, hogy Szűcs könyve talán elsősorban egy adott kor és egy kommunista rendszerben élő közép-európai ország *másként gondolkodásának nagy jelentőségű dokumentuma*. Ez a helyzet ihlette Európa közepének történetéről alkotott képét, amelyet mind a mai napig nem váltott fel újabb. (...) A Szűcs megfogalmazta kérdés aktuálisabb, mint valaha. Az általa adott válasz kontextusa immár a múlté. A jelen új választásokat kíván.”²⁶

Különös súlyt ad e megállapításoknak, hogy egy francia történésznytől származnak, aki a *Vázlatot* – műfaját tekintve – „egy középkortörténész tollából származó politikai manifesztum”-nak tekinti. Ez utóbbi megállapítás kiváltképp beszédes, hisz egy bámulatos történeti, geopolitikai elemzésről, egy minden ízében a szaktudományos elvárásoknak (is) megfelelő vizsgálatról van szó, ami *együttal* politikai üzenettel is kódolt. Egyik interjúalanyom így fogalmazta meg e dilemmát: „Úgy tett-e hozzá [ti. Szűcs Jenő] a történettudományhoz, mint egy angol történész?”²⁷ A válasz természetesen nemleges, ehelyett, szerinte, itt a „tudományt” egy sajátságos helyzet, egy konkrét tér-idő koordinátában elhelyezkedő „allegóriaként” érdemes elgondolni. Mindezek fényében, úgy vélem, tudomásul kell venni, hogy a kelet-európai tudományosságnak része volt, része kellett, hogy legyen ez a (szándékolt vagy szándékolatlan) „rejtett beszéd”-funkció, ami a demokratikus átmenetnek köszönhetően *megszűnt, elvesztette létjogosultságát*.²⁸ A nyolcvanas évek állapota és a mai pozíció és szerepfelfogás között azonban létezik egy átmeneti periódus, amikor a társadalomtudós szerep még a korábnál is kiterjesztettebben jelenik meg: ez pedig a rendszerváltás két esztendeje (1989–1990), illetve az első demokratikus kormány működésének időszaka volt.²⁹

AZ „ÉRTELMISÉGI”-PARADIGMA ÁTALAKULÁSA ÉS A „TÁRSADALOMTUDÓS SZEREP” DIFFERENCIÁLÓDÁSA: A VÁLTOZÁSOK TRENDJE 1989–1990 UTÁN

Amikor az 1989–1990-es rendszerváltás és a társadalomtudomány, sőt konkrétan a társadalomtudós szerepei közötti összefüggést vizsgáljuk, le kell szögeznünk, hogy az csakis az elmozdulás, a változás paradigmájában értelmezhető. Első látásra talán közhelyszerűnek tűnik e megállapítás, hiszen a rendszerváltás valóban mélyre

²⁵ Az új választásokat kívánó kihívásokra lásd például Antohi 2002.

²⁶ Patlagean 1999. Az idézetek a 271. és a 272. lapról származnak. (Kiemelés tőlem – K. H. Zs.)

²⁷ *Havasréti József-interjú*. Hasonló viták övezték Komoróczy Géza *Bezárkózás a nemzeti hagyományba* (1992) című kötetét; a legmarkánsabb ellentét az objektivitást számonkérő, egyetemista Szentpály-Juhász Miklósnak (1994) és az antikvitás művészettörténészének, Szilágyi János Györgynek (1994) a recenziója között jött létre.

²⁸ Talán nem is kell külön hangsúlyoznom, hogy ezzel az állítással mennyien nem értenek, nem értenének egyet. Egyetlen jellegzetes ellenpélda: Heller 2002. A kitűnő filozófusnő – többek között – az értelmiségi-ek „félelméről” és „álobjektivitásáról” beszélt.

²⁹ Ez persze általánosságban nyilvánvaló, a konkrétum szintjén, az egyéni életút tükrében nehezebben megragadható. A tudósaktivitás átalakulását magam Klaniczay Gábor példáján érzékelttem a leginkább; az 1980-as évek fordulóján jellemző, valamint a rendszerváltás utáni tevékenységének különbözőségét mutatja az alábbi két forrás: Klaniczay 1998. különösen 67. sk., valamint *Klaniczay Gábor-interjú*. Az átmenet általános, tudományos kontextusban való értelmezéséhez lásd Bence 1992.

ható, a társadalmat minden ízében átjáró, megmozgató változáseggyüttesként írható le. Ugyanakkor az is elgondolkodtató, sőt izgalmas kérdés, hogy azok a személyek, akik a helyükön maradtak, változtak-e, s ha igen, mennyiben. Számomra nagyon meggyőzően replikázott erre egyik interjúalanyom, mondván, „nem lehet a rendszerváltást változásmentesen megélni”³⁰. Azok is jelentősen megváltoztak, átalakultak, akik látszólag nem reagáltak a külső, politikai-társadalmi-gazdasági világ rezdüléseire.

Az alábbiakban négy nagy trendre kívánom tagolni e szerepátalakulással járó elmozdulás irányait. Hangsúlyozni kell egyúttal, hogy e négy nagy trend sem értelmezhető önmagában: többnyire nem jellemezhető kimerítően egy személy aktivitásának elmozdulása sem egyetlen trenden belül, sőt inkább azt tartom jellegzetesnek, ahogyan a társadalomtudós szerepei sokrétűvé, tevékenysége kiterjesztésével tudós-önazonossága polifonná válik. Nézzük tehát a trendeket:

1. *politikai szerepvállalás*: aktív politikus, ideológus-tanácsadó;
2. *közéleti szerepvállalás*: publicista / „megmondóember”, szakértő (pl. a médiában)
3. *gazdasági szerepvállalás*: pl. közvélemény-kutatás „piacosítása”, gazdasági társaságok alapítása, szaktanácsadói szerepkör stb.;
4. *tudományos szerepvállalás* kiterjesztése.

Interjúalanyaim – a fentebbi megszorítások érvényesítésével – elfogadták e négyes felosztást.

1. A társadalomtudós aktív politikusi szerepvállalása eminensen a kilencvenes évek elején tetőzött, az első demokratikus kormány időszakában, nem véletlenül beszéltek ekkoriban sokan „történész-kormányról”. Azt is hangsúlyozni kell egyúttal, hogy az akkori ellenzéki padsorokban is rendkívül magas volt a társadalomtudósok aránya, talán azzal a különbséggel, hogy kevésbé a történész, mint inkább a(z egykori) szociológus diszciplína dominált. Úgy vélem, hogy a második, 1994 és 1998 között működő parlament hozta meg, indította el a politikai professzionalizálódás folyamatát: aki erre az időszakra is jelöltette magát, az lándzsát tört azon beállítódása mellett, hogy életében a politika lesz az első, és a korábbi tudományos életforma vagy hosszabb időszakra, vagy talán örökre a háttérbe szorul.

Szintén jelentős, s számarányában talán meg is haladja az aktív politikusok számát a társadalomtudós háttérű „szakértők” száma. Szinte nem volt olyan párt, amely ne próbált volna meg tudósokat rekrutálni szakértői közé. Az 1990-es választásokat követő általános „tanácstalanság” döbentette rá politikai erőket, hogy a „politika mint hivatás” egészen más természetű és logikájú tevékenység, mint a „tudomány mint hivatás”.³¹ Elég azonban egy rövid pillantást vetnünk a korszak, azaz a kilencvenes évek elejének publicisztikáira, hogy megállapítsuk: a „szürkeállomány” mennyiségére vonatkozó politikusi szófordulatok – politikai beállítódástól függetlenül – egyre inkább *legitimáló funkciót* kezdtek betölteni. Más szavakkal: amelyik párt mögött nem állt értelmiségi-szaktudósi háttér, annak súlya csökkenni kezdett, hiszen jelentős gazdasági, szociálpolitikai stb. kérdésekben nem tudtak állást foglalni, vagy legalábbis potenciális választóik felé ezt nem tudták meggyőzően kommunikálni. Bár a társadalomtudósok-értelmiségiek súlya, illetve aránya a későbbiekben egyre csökkent a politikai élet mindkét fentebb említett szférájában, azt azonban korántsem mondhatjuk, hogy teljesen eltűnt volna: mind az 1994–1998-as, mind az

³⁰ Kovács Éva-interjú.

³¹ Lásd erről a klasszikus alapmunkát: Weber 1998.

1998–2002-es időszakban működő kormány igyekezett aktív társadalomtudós híveket toborozni, sőt az utóbbi esetében ez talán még hangsúlyosabbá is vált.³²

2. A *közéleti szerepvállalás* jóformán elválaszthatatlan az előző trendtől, sőt a rendszerváltást követő években igen szoros, egymást feltételező létmódként jelennek meg. A parlamenti interpellációt politikai publicisztikaként megjelentető társadalomtudós-politikus (képviselő), úgy érzem, valójában nem tudott választani két énképe között. A politikus terepe, hatékonyságának igazi fokmérője – még ellenzéki honatyai mivoltában is – a parlamenti, képviselőházi munka: innen kapja képviselői tiszteletdíját, ez a munkahelye, s ezért választóinak – legalábbis elvben – felelősséggel tartozik. A nyilvánosságban *szerezőként* való megjelenése azonban szerepvavart eredményezhet: a kritikai értelmiségi véleményformálása összecsúszik egy politikai szerepvállalással, sőt az általa reprezentált párttal is. A politika tipikusan *nem* a személyes preferenciákban és attitűdökben testet öltő egyéni akaratok találkozóhelye, hanem egy többé-kevésbé közös cél érdekében szövetséget kötött, a kollektívum alá rendelődő személyek együttese; ezzel szemben a kritikai értelmiségi – s talán itt foghatjuk meg a „cité”-ben is aktív (kritikai) értelmiségi és a „csak” a tudománynak élő szaktudós jellegének különbözőségét³³ – nem csak egyénenként leosztott társadalmi szerep, hanem több annál: „karakter”. A filozófus Alasdair McIntyre olyképpen határozza meg a karaktert, hogy ebben az esetben a „szerep és a személyiség specifikusabb módon olvad össze, mint általában”³⁴. Egy társadalmi szerep (pl. egy szaktudós) és az egyén között világosan érzékelhető a különbség, míg a „karakter” esetében a kívülről, az őt körülvevő világból érkeznek a definíciós követelmények, s mindezek „abból fakadnak, ahogyan mások tekintik és használják a karaktereket önmaguk értelmezésére és értékelésére”³⁵. Úgy vélem, hogy a szocializmus „társadalomtudományos nyilvánosságában” működött és szocializálódott társadalomtudós-értelmiségi esetében legitim a „karakter” ideáltípusáról beszélni, mégpedig legalább két okból: a mcintyre-i meghatározást követve igaznak tartom azt az állítást, hogy „a karakter kulturális és erkölcsi ideált biztosít számunkra”³⁶ (etikai helytállás, szolidaritás stb. szorongatott körülmények között is), s azt is relevánsnak tartom, hogy amennyiben a társadalmi szerepek *karakterekké* válnak, úgy azok jól jellemezhetnek egy bizonyos korszakot, illetve abban egy meghatározó viselkedésmintát.

Nos, a fentebb emlegetett „szerepösszevonás” akkor kezd különösen problematikusá válni, amikor egy, a nyolcvanas években érvényes és kitüntetett viselkedésmintát, jelesül a *kritikai értelmiségiét mint karakterét* a megváltozott társadalmi-politikai szituációban is érvényesnek tekinti valaki. Itt látható az, hogy az „én” körül megváltozott társadalmi világ változásaira a „karakter”, akinek társas szerepe és személyes „én”-je szerves összefüggésben áll, nehezebben reagál az átmenetre, mint az a személy, akinél csak „simán”, egy változékony narrációban újraalkotható társadalmi szerepről beszélünk.³⁷

A társadalomtudós „szakértőként” való megjelenése a szélesebb nyilvánosság előtt, főként az írott sajtóban, de a rádióban és a televízióban is, szintén a rendszerváltó évek kezdetére tehető. Az akkor még konkurencia nélkül álló Magyar Televízió

32 Vö. Tamás 2002.

33 Más megközelítésben lásd Hadas 1998, 22–23.

34 McIntyre 1999, 47.

35 McIntyre 1999, 49.

36 McIntyre 1999, 49.

37 Vö. Kovács É. 1994, 69. skk.

a hagyományos, a szocializmusból megörökölt érték szerkezettel gazdálkodott, s ebben bizony kitüntetett szerepet kapott a társadalom kutatója is. Azonban azt is el kell ismernünk, hogy ebben a periódusban még az átlag televízió néző is a szokásosnál nagyobb érdeklődéssel fordult a politikai események felé, így az egyes problémák tárgyalásakor jelentős szerepet kapott a racionalitás, az érvelés. Ahogyan azonban a *politika mint téma* kikopott a mindennapi életből (nem számítva a mindenkorai választásokat közvetlenül megelőző időszakot), megszűnt általános kommunikációs szereppel bíró instanciája (ez talán az első parlamenti ciklus második felétől érvényes), valamint 1997-től, a kereskedelmi televíziók megjelenésekor a képkultúra és médiatematika teljes és radikális átrendeződésével a társadalomtudós-szakértő mindinkább kiszorul a képernyő nyilvánosságából (nem számítva most az alacsony nézettségű, s főként az állami televízióban működő ún. „beszélgetős” műsorokat). A szocializmusból megörökölt, a racionális érvelésre és belátásra, a magas kultúrára való hivatkozásra, a beszédre mint szövegre és a teoretikus-prognosztatív beállítódásra hangolt rendszerváltó televíziót, úgy tűnik, végérvényesen *felváltotta* a határosságra, a retorikára, a képi megjelenítés szenzualitására, a populáris kultúrára építő nyilvánosság, azaz a kereskedelmi televíziózás, amelyben a társadalomtudományos érvkészlet nem találja, nem találhatja meg a helyét.³⁸

3. A *gazdasági szerepvállalás* a fentebbi típusok közül talán a legkevésbé látható, s talán a legkevésbé szignifikáns is. Ennek egyik oka lehet, hogy a társadalomtudományok közül csak kevés olyan diszciplína említhető, melynek közvetlen financiai hasznossága van, így természetes, hogy a piac szereplői kevésbé fordulnak e szféra képviselői felé. A leginkább piacosiható, közvetlenül is „forintosítható” két tudományág vitathatatlanul a közgazdaság-tudomány és a szociológia, míg mondjuk az etnográfia vagy a történettudomány aligha nevezhető annak.³⁹ Mindkettő *direkte* alkalmazott tudományként is működtethető: a közgazdák könnyűszerrel elhelyezkedhettek nagyvállalatoknál, bankoknál, a szociológusok pedig a közvélemény-kutatás területén kamatoztathatták leginkább tudásukat, tapasztalataikat – már ha anyagi vonzalmaik erre ösztönözték őket. (Ez utóbbinál tapasztalható a leginkább a politikai szférával való kapcsolat, amely – legalábbis az utóbbi időben – nem túl hízolgőn befolyásolta a kvantitatív társadalomtudományok a nyilvánosságban megjelenő képét.⁴⁰) Az egyéb, a lukratív szféra felé való elmozdulás jellegzetes példája lehet alkalmasint a könyvkiadás, valamint a tanácsadói szerepkör. Ez utóbbinál tapasztalható legkevésbé, véleményem szerint, a társadalomtudósi identitás megtartásának igénye: az „értékzavaros” társadalomtudományos világ konfúz képe nem lehetett túl vonzó a konkrét, a látható teljesítményre épülő rendszerben. Talán nem is kell külön hangsúlyozni, hogy a piaci szféra felé való elmozdulást eminensen a tudományos világ anyagi körülményeinek, bérvizonyainak kiszámíthatatlansága, szegényes perspektívái motiválták elsőrendően.

4. Vitaindítómban természetesen azokról szeretnék bővebben szólni, akik a társadalomtudományos mezőben maradtak, vagy – hosszabb-rövidebb kitérő után – tudósi identitásukat újrafogalmazva visszatértek a kutatásba vagy a katedrához. Akár így, akár úgy történt, az 1989-es és 1990-es esztendő szinte mindenkit „öndefiníálásra”

38 Lásd György 1998, különösen 237. sk. A médiában megjelenő értelmiségi szerepeire – különösen a „fast thinking” kapcsán – Bourdieu 2001. A hazai, közéleti értelmiségnek a médiában betöltött szerepére pedig Csíte 2001.

39 Vö. Kovács J. M. 1996.; Berde 1997.

40 Csak két példa a tudományos „hitelvesztés” kritikájára: Bozóki 2002; Csepeli György 2002.

kényszerített. Korábban utaltam már arra, hogy változatlan körülmények között sem tartható az a nézet, amely változatlan tudósi létmódot feltételez a rendszerváltás után is. A diszciplináris önmeghatározás motívumát talán leginkább a *professzionalizáció igénye* mentén határozhatjuk meg.⁴¹ E professzionalizáció története – talán a bevezető gondolatok után ez nem lesz meglepő – a politikától való *eltávolodás* története volt: Fejős Zoltán szerint az 1980-as évek közepén, végén kezdődött e folyamat, s lényeges eleme volt a korábban tárgyalt rejtett politikai beszéd kiküszöbölése. Itt némiképpen vissza kell térnem ahhoz a kérdéskörhöz, melynek kapcsán a társadalomtudomány „pozícióvesztését” érintettem: noha korábban, a tudós aspektusából azt mondtuk, hogy ez a minősítés egyéni értékítéleten nyugszik, hiszen a „figyelem” kitüntetésé után egy közönyösebb közegbe került maga a tudomány és az azt gyakorló tudós is, ugyanakkor a rendszerváltás pillanatában a politikai életbe távozó tudósok tevékenysége, az általuk okozott hiátus nyilván nem kedvezett sem a tudományos életben maradt tudósok önképének, sem diszciplinájuk külső reprezentációjának. Ezt csak tovább fokozta, hogy a politikától való eltávolodással a magyar társadalomtudomány egy nagyon fontos éltető motívumot, a közös nyelv felszámolását is megszenvedte. Kárpótolhatta volna mindezt egy erős és hatékony, stabil értékekkel bíró, szilárd etikai hagyománnyal rendelkező tudományos mező, mely a reflexió, a hathatós szellemi „visszacsatolás” révén viszonylag gyors öndefinícióra lett volna képes.⁴² Ám ez, a „felbolydult értékek” korában, magában a társadalomtudományban sem volt meg – amit akár úgy is felfoghatunk, mint a társadalomtudományos mezőből való elmozdulás egyik motivációját. Az elkészített interjúk alapján az alábbi paraméterek mentén írható körül a társadalomtudósi szerep átalakulása, pontosabban fogalmazva a tudományosból a politikai-közéleti-gazdasági területek felé való elmozdulás:

- pénzühiány, szűkös anyagi körülmények, egyre nehezedő megélhetés;
- a politikum okafogyottá vált a tudományos diskurzusban, így az vesztett vonzeréből (ez azonban azt is implicálja, hogy korábban jó néhány olyan személy is belekerült „jobb híján” a tudományos mezőbe, aki normális, demokratikus viszonyok közepette talán egyáltalán nem kezdett volna tudománnyal foglalkozni);
- a politikum térvészése a diskurzusban, valamint a tudósok elvándorlása egyéb fentebb említett területekre (vagy akár a „brain-drain” jelenségén belül külföldre⁴³) *értékvákuumot* képezett;
- az értékvákuumból adódóan 1990 után nem alakult, nem alakulhatott ki anyagilag „független” (a gondtalan kutatást biztosító, nyugodt háttérrel rendelkező) és szervezetében valóban autonóm tudományos mező (a kurrens, mindig „aktuális” témaválasztás tükrében jól látható e folyamat);
- még mindig ugyanennek az értékvákuumnak egyik markáns jele a „tudományos kultúra” hiánya: alacsony színvonalú a *vitakultúra*, s a biztató jelenségek ellenére is gyér a párbeszéd az egyes diszciplinák között.

A tudós aspektusából az első ponton, azaz a szűkös anyagi körülményeken, a megélhetési gondokon – ahogyan egyik interjúalanyom fogalmazott – „nincs mit elemezni; az vagy megváltozik vagy nem, de a tudós szempontjából ez nem téma”, majd annyit fűzött hozzá, hogy egy önmagában is értékzavaros társadalomban, mint amilyen a rendszerváltás Magyarországa, az értékmérés a látható, a lemérhető, a megszámlálha-

41 Fejős Zoltán-interjú.

42 Benda Gyula-interjú.

43 A brain-drain jelenség terjedelmes irodalmából lásd Tamási 2002.

tó instanciákra terelődik: elsődlegesen tehát a pénzre. Egy olyan szituációban, ahol tudvalévő a közalkalmazottak bérének alacsony szintje, természetesen a tudós társadalmi megítélése is ezzel arányosan csökken. Ha egyáltalán beszélhetünk pozícióvesztésről, úgy az leginkább ebben a kontextusban értelmezhető világosan.⁴⁴ A tudományos dolgozók mellékállások vállalására kényszerültek, ismert jelenség a „bőrönd-egyetem”, a „nyelvviskolázás” és az egyéb mellékjövedelmi stratégiák kiaknázása.⁴⁵

A másik szempont, a politikum érdekességének megszűnése ismét meglehetősen szubjektív és kiváltképpen diszciplínafüggő tényező. Tudvalévő, hogy egyes intézetek valóban ellenzéki „búvóhelyként”, alibi-munkahelyként működtek, ám túlzás lenne ennek súlyát a magyar társadalomtudomány összességéhez képest túlértékelni.⁴⁶ Számolnunk kell ugyan ezzel a tendenciával, hogy súlyához képest adekvát helyre kerüljön, mindazonáltal úgy vélem, azt sem téveszthetjük szem elől, hogy a rendszerváltást követő években nem hogy csökkent, de talán még nőtt is a „politika” mint téma megjelenése; ez kivált a történettudományban, a kortörténetírásban tetőzött. Ez a történeti-morális „számvetés” időszaka.⁴⁷ Azt hiszem, ehelyütt nem kell különösen hosszas passzusokat szentelni ennek bizonyítására, csak néhány példa: az első helyen egyértelműen a Kádár-rezsimben tabuként kezelt 1956-os forradalom bemutatása áll, majd a kitelepítések, az internálótáborok történetének feldolgozása, a politikai döntéshozók dokumentumainak kiadásai következtek, majd 1994-ben, az évforduló kapcsán a holokauszt tárgyalására került sor.⁴⁸ Bárhogy is nézzük, ez a fajta „új politikai hullám” példának okáért a történettudományban a rendszerváltás nyomán – az ELTE-n a Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék megalapításával – némiképpen intézményesen is megizmosodott társadalomtörténet-írás terjedésének, meggyökeresedésének rovására ment.⁴⁹ Mindazonáltal ez a jelenség más, rokon tudományokat, a néprajzot, a szociológiát nem vagy kevésbé érintett; talán még az irodalomtörténet-írásban lehetett hasonló, „számvető” jellege.

Az azonban bizonyos, hogy a tudományos diskurzus struktúrájának átalakulása, átszerveződése, valamint a tudományos mezőben tevékenykedő tudósok elmozdulása megzavart értékállapotot eredményezett. Miben nyilvánult meg ez a zavar? Először is a hetvenes–nyolcvanas években, a fentebb már tárgyalt okok miatt, azzal, hogy a társadalomtudomány a politikai közbeszéd alakítására is vállalkozott, némileg elhanyagolta fő feladatát, például az *alapkutatások elvégzését*.⁵⁰ Ez elsőrendű oka lehet annak, hogy a rendszerváltást követő években nincs mire „építkezni”, mert a nagy felvételek, a nagy kutatások nem történtek meg. Persze általánosságban kockázatos egy ilyen kijelentés (hiszen nyilván diszciplínaként változik, s számos ellenpélda is említhető), ám a tudományos nyilvánosságban szimptómaértékű toposzként tér vissza.

Nagyon érdekes, összetett probléma az első látásra paradoxonnak tetsző helyzet: a magyar társadalomtudomány autonómiájának kérdése. A bevezető gondolatok fényében, valamint a társadalomtudós politikai, közéleti szerepvállalását boncolgató kijelentéseink tükrében logikusan – és naivan – azt feltételezhetnénk, hogy a tudó-

44 Havasréti József-interjú.

45 Bővebben lásd Kovács É. [é. n.]

46 A hivatalos tudományos intézetek, valamint a háttérintézetek szerepére bővebben lásd Csizmadia 1995, I. köt. 163–172.

47 Havasréti József-interjú.

48 Pető 1989.

49 Természetesen nem az a baj, hogy *több* politikátörténeti tárgyú dolgozat látott napvilágot, hanem hogy *kevésbé* társadalomtörténeti jellegű. Erről bővebben: Benda 1997; Kövér 1997.

50 Kovács Éva-interjú.

sok érdekérvényesítő szerepe megnőtt; hogy egy ilyen kis ország kis tudományos világában egy ilyen jól fejlett tudományos lobbival elég ahhoz, hogy a társadalomtudomány mindig is vágyott autonómiáját, azaz a napi politikai-financiális befolyásoktól mentes munkakörülményeket megteremtse. Evidens lenne azt gondolnunk: egy új politikai elit új tudományos-szellemi elitet szeretne maga körül, illetve maga mögött tudni, ráadásul a társadalomtudományos szféra – mint ahogyan korábban láttuk – épp professzionalizálódni készül, tehát külső, intézményi, pénzügyi reformokra, támogatásra lesz szüksége. Ezekből a premisszákból kiindulva – a Harmadik Köztársaság Franciaországában professzionalizálódó pozitivisták „történettudományhoz” hasonlatosan⁵¹ – elgondolható lett volna az autonómia megszerzésének lehetősége. Nem kell különösen éleslátónak lennünk ahhoz, hogy belássuk: ebből semmi nem valósult meg. Csak példaként említem, hogy a Teleki Alapítvány tudományos kuratóriuma létrejöttkor a parlamenti erőviszonyok függvényében (!) alakult meg; nem kell különösképpen részletezni, hogy e forma életképtelennek bizonyult. „A tudományos mező – állapítja meg már a kilencvenes évek elején született tanulmányában két antropológus – már/még nem elég erős ahhoz, hogy az... interpretációkhoz magától értetődő társadalmi érvényességet rendeljen ... Abban, hogy a társadalomtudománynak a társadalmi nyilvánosságról való saját beszédét még mindig képtelen magától értetődően legitim keretek közé helyezni (ez annyit jelent, hogy az eredmény elkészülhet, kinyomtatódhat, de senkit nem érdekel, „lóg” az üres térben), a társadalomkutatás státusának bizonytalansága fejeződik ki.”⁵²

Nem áltathatom azzal olvasómat, hogy erre a komplex kérdésre, tehát arra, hogy miért nem vált autonómmá a magyar tudományos élet, érdemi választ tudok adni. Feltehető, hogy épp a túl erős networkök akadályozták e folyamatot; hogy a nyolcvanas évek „beszorított” közegben élő társadalomtudósi közössége voltaképpen pseudo-communitas volt, s a lehetőségek felszabadulásával mindenki egyéni utakat, karriermintákat követett. Mindenesetre az értékvákuum és az autonómiahiány együttállásából eredeztethető, véleményem szerint, a társadalomtudományos témaválasztás közéleti jellegének primátusa. Ez nem jelenti azt, hogy önmagából az egyes tudományágak belső struktúrájából, szakmai fejlődéstörténetéből következően nem születnek kutatások, hanem inkább arra a jelenségre próbálok rámutatni, ahogyan az egyes diszciplínák a *közbeszédben uralkodó áramlatok* köré, mellé szervezik témaválasztásaikat. Fejős Zoltán például arra mutatott rá, hogy az elmúlt tíz esztendőben a néprajzi gyűjtések 95 százaléka a határon túli magyarok kultúrájának feldolgozására irányult; ennek tudományos, még inkább közéleti „kódja” az archaikus, még éppen élő tradíciók begyűjtése, az „utolsó óra” logikájú érvelés volt.⁵³ Nyilvánvaló, hogy ez a tendencia korántsem független az 1990 utáni Magyarország Erdély-, tágabban magyarságpolitikájától. Mindeközben az, hogy mi történt Magyarországon az ún. „népi kultúrával”, tudományos problémaként szinte fel sem merült. A politikai szándékok kiszolgálása mellett az is szerepet játszhatott, hogy az etnográfia – mint ahogyan Frazer Zsófia a beszélgetés során rámutatott – még mindig elsősorban „történeti” tudomány. Magyarul az, hogy a mai Magyarország területén mi zajlik le, hogyan lenne az megjeleníthető egy néprajzi diskurzusban, nem igazán kérdéses. Pedig a kárpótlás nyomán újrászerveződő gazdaságok kitűnő terepei lehettek volna (s két pécsi szakdol-

51 Lásd Noiriél 2001, 241. skk.

52 Bodó–Bíró 1997, 306. (Kiemelés tőlem – K. H. Zs.)

53 Fejős Zoltán-interjú.

gozat erejéig lettek is) egy nagyobb volumenű gazdaságetnográfiai vizsgálatnak, ám a téma sajnálatos módon nem keltett érdeklődést.⁵⁴

A szociológiából merítve egy másik példát: a rendszerváltást követő társadalmi átrendeződés nyilvánvaló módon „kincsesbányájává” vált egy sor társadalmi vizsgálatnak. Itt nem is annyira az elemzés tárgyával van probléma, mint a feldolgozás módjával. A rendszerváltás társadalomképét vizionáló magyar szociológiának hosszas empirikus vizsgálódás után is csak annyira tellett, hogy egy, a közbeszédben már régen meghonosodott, sztereotípiákkal operáló elemzést: a dichotóm, leszakadtakra és meggazdagodókra szétszakadt társadalom képét kínálja fel fogyasztásra. A szociológus képzettségű, de főként antropológiai módszerekkel dolgozó Zentai Violetta volt az első, aki „Győztesekből tettesek, vesztesekből áldozatok?” című tanulmányában megfogalmazta e sztereotipizált társadalomkép kritikáját.⁵⁵ A jelenkortörténet és a társadalomtörténet, de még a szociológia metszéspontján is elhelyezkedő, s az utóbbi időben közéleti-politikai teherrel nehezített Kádár-korszak társadalmiságának vizsgálatához például döntően a közbeszédben uralkodó sztereotípiák nyomán nyúlta a kutatók, „és – mint a szociológus Lévai Katalin írja egy tárcájában – még csak kísérletet sem igen tettünk arra, hogy a társadalmi csoportok és az egyének ezerféle eltérő létezési módjáról megfelelő tudást szerezzünk. Ehhez ugyanis az *elemi tisztázási vágy és a kíváncsiság kívánalmán túl* alapvetően más megközelítésmódra lett volna szükség. A statikus, strukturalista társadalomfelfogás helyett egy igazán életközeli megközelítésre, amely az emberek *saját tapasztalatait, személyközi viszonyait vizsgálja.*”⁵⁶ E sorok írójának is úgy tűnik, hogy szocializmus-felfogásunkat egyre inkább a fentebb vázolt emlékezetpolitikai kánonok, a memória reprodukív mintáira rájátszó irányított tudások határozzák meg, és kevésbé a nyugati, társadalomtudományos igénnyel munkálkodó kutatás.

Az utolsó pont, amelyre interjúalanyaim a társadalomtudós szerepeit taglalva szinte egyként rámutattak: a szakmabeliekkel és az egyéb diszciplínák képviselőivel *vitatkozó tudós szerepét* hiányolták a rendszerváltás utáni társadalomtudomány palettájáról. Első megközelítésben logikus lett volna annak feltételezése, hogy a felszabadult társadalmi nyilvánossággal egy időben, attól természetesen nem függetlenül, megnövekszik, kitágul és ezáltal gazdagabbá válik a tudományos nyilvánosság is. Az akkoriban induló, irreálisan nagy számú folyóirat elvben lehetőséget is kínált ennek az éledező nyilvánosságnak. A legfontosabb közülük természetesen a nyíltan kritikai lapnak induló *Budapesti Könyvszemle* volt, amely már első számában közölte Niedermüller Péter etnográfusnak az antropológia és a néprajz tudománytörténeti és -elméleti kérdéseket firtató cikkét, melyet hosszas diszciplináris vita követett, majd a szociológiai folyóiratnak induló *Replika* hasábjain folytatódott tovább.⁵⁷ Nagy jelentőségű volt továbbá 1995-ben az ún. kritika-vita, amelynek során a társadalomtudományos, elsősorban a recepcióesztétika, az irodalmi hermeneutika nyelvét beszélő ifjú irodalomtörténészek egy „szimbolikus tér- és pozíciófoglalás” keretében helyet követeltek maguknak az irodalomtudományos életben. (Jellegzetes azonban, hogy a pécsi *Jelenkorban* induló diszkuesszió az *Élet és Irodalom* című hetilapba tevődött át.) Az elméleti előfeltevéseken túl, számunkra itt e nagy, az egész diszciplí-

⁵⁴ Frazon Zsófia-interjú.

⁵⁵ Zentai 1999. A válaszok a 2000 következő számaiban jelentek meg.

⁵⁶ Vö. Lévai 2002. (Kiemelések tőlem – K. H. Zs.)

⁵⁷ Lásd a *BUKSZ* 1. számában kezdődő, majd az 1990-es évfolyamban folytatódó eszmecsere, valamint a *Replika* 1994-es 13–14., illetve 15–16-os számát.

nát megmozgató vitáknak leginkább tudománytörténeti és -szociológiai relevanciája van. Vajon mi lehet az oka annak, hogy a rendszerváltás forгатagában bámulatosan kitágult nyilvánosság mára – önkorlátozó módon – beszűkült? Egyik interjúalanyom a „szelep” metaforájával kísérelte meg föloldani a problémát: a hosszú időn át visszatartott vélemények a lehetőségek felszabadulásával természetes módon jöttek elő, ám ezzel még nem teremtették meg a tudományos vita „kultúráját”. Ezen nincs is mit csodálkozni; „akiket negyven évig arra szocializáltak, hogy nincsen párbeszéd sem egymással, sem más tudományok képviselőivel”⁵⁸, azok nem fognak varázs-ütésre átalakulni. Egy másik értelmezés viszont ez esetben inkább az intézményes, s kevésbé a személyes szintre helyezte a hangsúlyt; eszerint a vita hiánya a publikációs viszonyok radikális átalakulásával van összefüggésben: a régi szakfolyóiratok elvesztették jelentőségüket, míg az újak nem váltak mércévé. A tágabb spektrumú, kritikai-kulturális lapokban szaktudományos kérdések megvitatása pedig – legalábbis a szakma e tekintetben konzervatívabb felfogású képviselőinek – inadekvát hely; „kivinni” a vitát annyit tesz, hogy kívül helyezzük magunkat a szakmai közösségen.⁵⁹ Egy harmadik értelmezés pedig azt emeli ki, hogy a vita hiánya egyenes folytatása annak, hogy valódi, szaktudományos közélet nem vagy csak elvétve volt, így a másik kutatásának tolerálása, azzal szemben a korrekt kritikai attitűd érvényesítésének mintája hiányzik a magyar társadalomtudományból.⁶⁰

Úgy érzem, ez a dolgozat – egyelőre – több okból kifolyólag is lezárhatatlan. Egyfelől azért, mert mind e sorok írója, mind az interjúban megkérdezettek, mind a hivatkozásként feltüntetett elemzések szerzői „benne állnak” az átalakulásnak ebben a folyamatában, s természetesen még nem tudható, hogy az elkövetkezendő évek miképpen árnyalják, változtatják meg az átalakulás mikéntjéről, itt a professzionalizáció felemás sikeréről megfogalmazott állításokat. Másfelől, s ez a hivatkozásokból is kitűnik, a számos, az egyes diszciplínákra összpontosító érdekes megközelítés, kvantitatív vagy kvalitatív elemzés ellenére nehéz általános képet festeni a magyar társadalomtudományok jelenlegi állásáról. Ebben az összefüggésben mondom, s korántsem a szerző magamentsége gyanánt, hogy e dolgozat mindössze néhány ösvényt szeretett volna taposni ebben az – egyelőre – „átláthatatlannak tűnő erdőben”.⁶¹

---

58 Frazon Zsófia-interjú.

59 Fejős Zoltán-interjú.

60 Kovács Éva-interjú.

61 Vö. Eco 1995, 12.

IRODALOM

- Agárdi Péter 1992. Az érzéki csábítás vége? *BUKSZ*, tél. 464–472.
- Andorka Rudolf 1998. A nemzetközi társadalomtudományos együttműködés előnyei. *Replika*, 33–34. sz. 49–52.
- Antohi, Sorin 2002. A „bovarizmustól” az etnikai ontológiáig. I–II. 2000, február, 17–29. és március, 16–26.
- Barna Imre et al. (szerk.) 1990. *A Napló. 1977–1982. Válogatás*. Budapest, Minerva.
- Bence György 1992. Átmenet és átmentés a humán tudományban. *BUKSZ*, ősz. 348–355.
- Benda Gyula 1997. A társadalomtörténet-írás helyzete és perspektívái. *Századvég*, tavasz (4. sz.). 33–42.
- Benda Gyula-interjú. Készült Budapesten, 2002. február 9-én.
- Bének Péter 1999. Tamás Gáspár Miklós válságpoéziséről. *Politikatudományi Szemle*, 3. sz. 145–163.
- Berde Éva [– Daruka Magdolna – Petró Katalin] 1997. Rendszerváltás a közgazdász szakmában. *Társadalmi Szemle*, (52) 12. sz. 80–93.
- Bodó Julianna – Biró A. Zoltán 1997. Szimbolikus térfoglalási eljárások. In Szabó Márton (szerk.): *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és a diszkurzív politikáról*. Budapest, Scientia Humana.
- Bódy Gábor 1996. A kinematográfia kreatív nyelve. In Peternák Miklós (szerk.): *Végtelen kép. Bódy Gábor írásai*. Budapest, Pesti Szalon.
- Bourdieu, Pierre 2001. *Előadások a televízióról*. Budapest, Osiris.
- Bourdieu, Pierre – Boltanski, Luc 1976. La production de l'idéologie dominante. *Actes de la recherche en sciences sociales*, nr. 2–3.
- Bozóki András 2002. Kor-relációk. *HVG*, február 9. 46.
- Cottureau, Alain 1992. 'Esprit public' et capacité de jouer. La stabilisation d'un espace public en France aux lendemains de la Révolution. In Cottureau, Alain – Ladrière, Paul (eds.): *Pouvoir et légitimité. Figures de l'espace public*. Paris, Ed. de l'EHESS. 239–273.
- Csepeli György – Örkény Antal – Scheppele, Kim Lane 1998. Kelet és Nyugat között. A kelet-európai társadalomtudomány szerzett immunhiányos betegségének tünetei. *Replika*, 33–34. sz. 35–48.
- Csepeli György 2002. Amikor a közvélemény gondolkodik. *Magyar Hírlap*, március 16. 26.
- Csepeli György – Wessely Anna 1992. A közép-európai szociológia kognitív esélye. *Replika*, 1–2. sz. 1–7.
- Csité András 2001. Balliberálisok, jobboldaliak, függetlenek és extravagánsok. A közéleti elitértelmség csoportjai a médiafogyasztók szemével nézve. *Századvég*, ősz (22. sz.). 93–120.
- Csizmadia Ervin 1995. *A magyar demokratikus ellenzék, 1968–1988*. I–III. Budapest, T-Twins.
- Eco, Umberto 1995. *Hat séta a fikció erdejében*. Budapest, Európa.
- Erős Ferenc 1994. *A válság szociálpszichológiája*. 2. kiad. Budapest, T-Twins.
- Farkas János 2000. Társadalomtudomány a rendszerváltás utáni Magyarországon. *Társadalomkutatás*, 1–2. sz. 22–30.
- Fejős Zoltán-interjú. Készült Budapesten, 2002. március 5-én.
- Frazon Zsófia-interjú. Készült Pécsen, 2002. február 27-én.
- György Péter 1998. Neoliberális válaszképtelenség, avagy milyen társadalmi nyilvánosságot akarhatunk. In *Digitális éden*. Budapest, Magvető.
- Hadas Miklós 1998. Bartók, a természettudós. *Replika*, 33–34. sz. 21–33.
- Haraszi Miklós 1991 (1981). *A cenzúra esztétikája*. Budapest, Magvető.
- Havasréti József 2000. A „syntaxis mundi” eszméje és a film. Zsilka János és Bódy Gábor kapcsolattáról. In Gács Anna – Gelencsér Gábor (szerk.): *Adaptációk. Film és irodalom egymásra hatása*. Budapest, JAK – Kijárat. 47–71.
- Havasréti József-interjú. Készült Pécsen, 2002. február 27-én.
- Heller Ágnes 2002. A történelem haszonélvezői. *Magyar Hírlap*, március 16. 25.
- Heller Mária – Némedi Dénes – Rényi Ágnes 1990. Vázlat a nyilvánosságfogalom értelmezéséhez. In Szabó Márton (szerk.): *Tükör által homályosan*. Budapest, MTA Társadalomtudományi Intézete. 111–123.
- Heller Mária – Rényi Ágnes 1997. „Magánbűnök és közkerékcsock”. A „köz” és a „magán” ellentéte és a nyilvánosság problémája. In Szabó Márton (szerk.): *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és a diszkurzív politikáról*. Budapest, Scientia Humana. 85–98.
- K. Horváth Zsolt 2001. Az emlékezés nulla fokán. A képi jelentéstudajdonítás etikai/történeti többlete Jancsó Miklós „zsidó” témájú dokumentumfilmjeiben. *Metropolis*, 3. sz. 50–60.
- K. Horváth Zsolt 2003. Másodlagos szocializmusok. Vázlat a múltértelmezések 1989. utáni versengéséről. *Szoc.Reál*, 8. sz. (március), megjelenés előtt.
- Küzetés a marxizmusból. Kerekasztal-beszélgetés. *Világosság*, különszám (Filozófus-per, 1973.) 1990 [1989]. 2–13.
- Klaniczay Gábor (– kg – aláírással) 1992 (1982). Még egyszer a cenzúra esztétikájáról. *Beszélő. Összkiadás*. I–III. Budapest: AB-Beszélő. I. köt., 210–213. (Eredetileg: *Beszélő*, 1982. 4. sz.)
- Klaniczay Gábor 1998. 1980. *Beszélő*, december. 65–72.
- Klaniczay Gábor-interjú. Készült Budapesten, 2002. február 26-án.
- Komoróczy Géza 1992. *Bezárkózás a nemzeti hagyományba*. Budapest, Századvég.
- Kovács Éva 1994. A rendszerváltók almanachja. Képviselői (ön)életrajzok. *Világosság*, 4. sz.
- Kovács Éva [é. n.] *A kutya vacsorája. Az egyetemi oktatók jövedelemszerzési stratégiái*. Kézirat.
- Kovács Éva-interjú. Készült Budapesten, 2002. február 25-én.
- Kovács Gábor 2001. A politika halála, avagy a diadal veresége. *Beszélő*, 2001. július–augusztus. 42–52.
- Kovács János Mátyás 1996. Örökség – utánzás – felfedezés. Közgazdasági gondolkodás Magyarországon 1989 után. *Közgazdasági Szemle*, április. 321–362.
- Kövér György 1997. Milyenek vagyunk? A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület – tíz év múltán. *Századvég*, tavasz (4. sz.). 43–54.

- Kuczai Tibor 1992. Szociológia, ideológia, közbeszéd. In Várnai Györgyi (szerk.): *Valóság '70*. Budapest, Scientia Humana.
- Kuczai Tibor 1996. The Split Sociological Mind in East-European Societies. *Replika*, Special Issue. 53–57.
- Kusá, Zuzana 1998. Szerzett vagy öröklött immunhiány? *Replika*, 33–34. sz. 53–59.
- Lemon, Alaina – Altschuler, David 1998. Kinek a társadalomtudományát gyarmatosították? *Replika*, 33–34. sz. 61–65.
- Lengyel György 1996. Economic Sociology in East-Central Europe: Trends and Challenges. *Replika*, Special Issue. 35–51.
- Lévai Katalin 2002. A „befejezetlen szocializmus”. *Népszabadság*, július 26. 10.
- Losonczy Ágnes 1993. Történelmi sasszék. *Filmvilág*, (36) 8. sz. 4–7.
- McIntyre, Alasdair 1999. *Az erény nyomában. Erkölcselméleti tanulmány*. Budapest, Osiris.
- Noiriel, Gérard 2001. A történetírás „válsága”. *Elméletek, irányzatok és viták a történelemtudományról a válásától napjainkig*. Budapest, Napvilág.
- Órkény Antal 1994. Az értelmiségi szerep konfliktusai az 1990-es évek politikai rendszerváltása során. *Info-Társadalomtudomány*, 28. sz. 59–64.
- Pataki Ferenc 1993. *Rendszerváltás után: társadalomlélektani terepszemle*. Budapest, Scientia Humana.
- Pataki Ferenc 2000. *Rendszerváltók és bűnbakok: társadalomlélektani metszetek*. Budapest, Osiris.
- Patlagean, Evelyne 1999. Bizánc, Bréhier és Közép-Kelet-Európa. *BUKSZ*, ősz. 266–272.
- Pető Iván 1989. A közelmúlt történelme mint bestseller. *BUKSZ*, december. 87–92.
- Petri György 1992 (1982). A legvidámabb barakk mint civilizáció. *Beszélő*. Ősszkiadás. I–III. Budapest: AB-Beszélő. I. köt., 94–96. (Eredetileg: *Beszélő*, 1982. január.)
- Plesu, Andrei 2001. Geopolitika és fröccs. 2000, november. 70–72.
- Szabó Márton 1998. Az ideológia paradoxona. In *Diszkurzív térben. Tanulmányok a politika nyelvééről és a politikai tudásról*. Budapest, Scientia Humana. 167–222.
- Szabó Máté 1992. A politikatudomány helyzete 1991-ben: rendszerváltás a tudományban – tudomány a rendszerváltásban. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve, 1992*. Budapest, DKMKA–Ecomix. 232–242.
- Szentpály-Juhász Miklós 1994. Történelemtudomány mint a „polgári felelősség iskolája”. *BUKSZ*, tavasz.
- Szilágyi János György 1994. Szolgáló tudomány. *BUKSZ*, tavasz.
- Szilágyi Sándor 1999. *A Hétfői Szabadegyetem és a III/III: Interjúk, dokumentumok*. Budapest, Új Mandátum.
- Szűcs Jenő 1983 [(1980)]. *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest, Magvető.
- Tamás Pál 2002. Értelmiségi „helyosztók”. *Magyar Hírlap*, május 22. 11.
- Tamási Péter 2002. A brain-drain alakulása a kutatási szférában Magyarországon az 1990-es években. *Társadalomkutatás*, (20) 1–2. sz. 25–72.
- V. Bálint Éva 2002. A nagy „emberzabálás” korszaka. Beszélgetés Hankiss Elemérrel. *Magyar Hírlap*, február 23. 25.
- Weber, Max 1998. A tudomány mint hivatás. A politika mint hivatás. In *Tanulmányok*. Budapest, Osiris. 127–155; 156–209.
- Zentai Violetta 1999. Győztesekből tettesek, vesztesekből áldozatok? Kétszertatú társadalomképek a rendszerváltás magyarországi kritikájában. 2000, szeptember. 10–20.
- Zsidai Péter 2002. Az alvó szörnyeteg felébresztése. Beszélgetés Dessewffy Tiborral. *Magyar Hírlap*, március 9. 25.